

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/1

Dinler Tarihi Araştırmaları-I

(Sempozyum: 08-09 Kasım 1996, Ankara)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	61203
Tas. No:	209 DİN.T

ANKARA
1998

ANADOLU TÜRK HALK SUFİZMİNDE ZAZALAR

Dr. Yaşar KALAFAT(*)

GİRİŞ

“Anadolu Türk Halk Sufizminde Zazalar” konulu bu çalışmamız, bu sahada yapmakta olduğumuz çalışmanın bir özetidir. Bu alanda, Tahtacılar isimli çalışmamız da sürmektedir. İmkân bulabiliyoruz halinde; Sıraçlar, Manavlar ve diğerleri ile ilgili çalışmalarımız da devam edecektir. Böylece; yalın haldeki, halk inançları tesbitlerinin, yüzeyselliğini aşmış olan bir seri çalışma yapılmak suretiyle, Anadolu Halk Sufizmini tesbite çalışmış olacağım. Tasavvufun yüksek seviyesinin, birkaç kademe altındaki bu yapıyı “halk sufizmi” olarak tanımlamış olduk. (Türk Sufizmi konusunda bak. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Sufilliğine Bakışlar, İstanbul 1996).

Tebliğimizde; Zazalar hakkında kısa bilgi aktarırken; yerleşim yerleri, nüfusları, mezhep ve tarikatlara göre genel dağılımlarına yer vereceğiz. Kaynak incelemesini yaptığımız 100'e yakın Zazalara dair de bilgi veren eserden bir kısmının tanıtımını yapıp mahiyetlerini açıklayacağız. Zaza kimliği münasebeti ile; Zaza Dili, Zaza Tarihi, Zaza Kültürü hakkındaki tesbitlerimizden kısa aktarmalar yapacağız. Ayrıca, Zaza Etkinlikleri münasebeti ile aktüel hayatlarına dair çok kısa açıklamalar yapacağız. Zaza halk inançları münasebetiyle, Zaza'lardaki dinî hayata dair kısa açıklamalar yapıp, daha ziyade alevi inançlı Zazalarla ilgili tesbitlerimizi belirteceğiz. Sonuç kısmında ise kısa bazı karşılaştırmalar yapıp kanaatimizi açıklayacağız.

Zazaların Etnik Kimliği

Zaza etnik kimliği konusunda, farklı görüşler ileri sürülmektedir.

Bunlar;

- 1- Zazaların Kürt oldukları veya Kırmacı Zaza Bohtinan Sorani ve diğerlerinin birlikte kürtlüğü meydana getirdikleri görüşü,
- 2- Zazaların Türk oldukları veya Türklüğü Anadolu'da meydana getiren Yörük, Türkmen ve benzeri unsurlardan biri oldukları, en azından Turanî bir kavim olabilecekleri görüşü,
- 3- Zazaların Kürt veya Türk olmayıp, farklı bir ırk ve kültürel kimliğe sahip oldukları görüşüdür.

(*) Başbakanlık-Sosyal Antropoly

Zazaların Kürt olduklarına inanan Zaza, hemen hemen yoktur. Ancak; Zazaların kürt olarak gösterilmeleri, geçmişte doğu isyanlarında, günümüzde de bölücü terör itibariyle, T.C. karşıtı bir ittifak olarak benimsenmiş ve müessir de olmuştur. Bununla beraber, kürtçü teorisyenler, Zazaların, Zaza kimliğine sahip çıkmalarını “Kürt milliyetçiliği karşıtı, bölücü bir hareket” olarak nitelemektedir.

Zazalara göre, Kürtler Zazaları asimile etmektedirler. Zazalar; “Kürtler, Türklerin kültür politikasından şikayetçi ama, onlar da (Kürtler) bize, Türklerin kürtlere yaptıklarını yapıyorlar” demektedirler. Zazalar, Kürt olmadıklarını, yabancı gözlemcilerin teşhislerinden hareketle açıklarlarken, Minorski Karl Hadank, Joyce Blau ve Garo Sasuni'ye atıf yapmaktadırlar.

Zazaların Türk oldukları fikri, daha ziyade onların Horasan-Türkistan'dan gelmiş oldukları görüşünden güç almaktadırlar. ATASE ARŞIV A: 2750, D: 301, F.1) Dersim isyanının (1939) ünlü Lideri Seyit Rıza ve birçok Zaza Dede, bu kanaattedirler. (Y. Kalafat, Şeyh Sait..., Ankara 1992. Sh.17-41) Türk soylu olabilecekleri konusunda gösterilen ikinci delil halk inançlarıdır. Eski Türk inançlarından birçoğu Kürt Zazalar arasında da yaşamaktadır. Bu görüşü savunanları yabancı halk bilimcilerden Prof. Dr. İrene Melikoff'u/ (Uyur idik Uyardılar... İstanbul 1993) kaynak göstermektedir. Diğer taraftan bu görüş "resmi ideolojinin bir ürünü" olarak da nitelendirilmektedir.

Vartolu Alevî inançlı bir Zaza olan meşhur M. Şerif Fırat, mahallî tarihçiliğin güzel bir örneğini temsil eden kıymetli eserinde; Alevilik ve Bektaşiliğin Şii-Caferî kanaldan Türkistan'a sızdığını, Horasan Nisabur ve Türkistan'da Türkler arasında taraftar bulduğunu, Şamanlık (Bize göre Gök Tanrı İnancı)'dan da renk alan bu inanç biçiminin; hak yolunda fani olmak esasına dayandığını; Öncülerinin Şeyh Lokman-ı Harazî, Ebul Asım-ı Gürgânî, Muhammed-i Tuşî, Şeyh Abdulfarmidî, Şeyh Beyazıd-ı Bestamî, Ebul Hasan-ı Harkanî olduğunu, bu tasavvuf ehlinin Erdebil, Geylan, Belh'de tekkelerinin olduğunu, Ahmet Yesevî döneminde tarikatın tekamülünü tamamladığını Ahmet Yesevî'nin, hizmeti yürütmesi için Hacı Bektaş-ı Veli'yi Anadolu'da görevlendirdiğini, Moğol ve Timur akınları ile bu bölgelerden Türk aşiretlerinin Anadolu'ya geldiklerini, Çaldıran Savaşı'ndan Suriye, Tunceli, Akçadağı, Maraş, Erzincan, Kemah, Sivas havalisine yerleştiklerini, Dillerinin ise %70'inin Türkçe %30'unun da Part Türklerinin Zaza-Dimili Şubesinden kelimelerden meydana geldiğini, kimlik olarak halkın kendisini “Alevî-Bektaşî ve Hüseyinî” olarak nitelendirdiğini, tarikat ayinlerinde ayinlerini Türkçe yaptıklarını, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin aralarında Türkçe konuştuklarına inandıklarını belirtmektedir.

Zazaların, Türk veya Kürt olmadığına inanan kesim, menşelerini Anadolu'nun eski kavimlerine bilhassa Sümerlere dayandırmaktadır.

Zazaların etnik kimliği üzerinde daha fazla durarak, asıl konuya ayırdığım süreyi azaltmak istemiyorum. Esasen inançlarından bahsedeceğim halkı kısaca tanıtmak için bu bilgileri verme zorunluluğu duydum. Zaza inançlarına geçmeden kimliği belirleyen diğer özelliklere de kısaca değinmek istiyorum.

Zaza Dili

Zazaca ile Türkçe arasında önemli müştereklerin olduğu konusunda Tuncer Gülensoy (Kırmançı ve Zaza Türkleri üzerine Bir Araştırma, Ankara, 1983) ve Hayri Başbuğ (İki Türk Boyu Zaza ve Kırmançlar, Ankara 1984; Göktürk-Uygur/Zaza, Kırmanç Lehçeleri, Ankara 1984) un bazı çalışmaları olmuştur. Diğer taraftan Zazaca ile Sümerce arasında iltisak arayan çalışmaların (Bilal Aksoy, Tarihsel Gelişim sürecinde Tunceli, Ankara 1985) ve Sümerce ile Türkçe arasında münasebetin bulunduğu dair (Osman Nedim Tuna Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk Dili'nin Yası Meselesi Ankara, 1997) incelemeler yapılmış olmasına rağmen henüz; Zazaca, Türkçe ve Sümerceyi birarada ele alan ve takipçisi dil bilimci olan bir çalışma yoktur.

Zazaca konuşan bir kimsenin, Kürt tarafından ve Kürtçe konuşan bir Kürdün de Zaza tarafından anlaşılmadığını günlük hayatta tesbitlerle gözleyebiliyoruz. Dilbilimci Kamuran Ali Bedirhan ve Tarih yazar Şerefhan, Zazaca'yı ve Zazaları Kürt dili ve Kürt aşiretleri tasnifinin dışında tutmuş, Zazaları dil ve tarih itibarıyla Kürtten saymamışlardır. (Şerefhan, Şerefname, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul 1971.)

Çağdaş Sosyologlardan Prof. Dr. Orhan Türkoğlan (Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara 1978) Dilbilimci Guishî Kojina ve Gazeteci-fikir adamı M. Ali Kışlalı Zazacayı Kürtçe (Kırmançanın) dışında tutmaktadırlar.

Zazaların dilleri bize göre; Kürtçe ve bugünkü çağdaş Türkçeden tamamen farklıdır. Zazalar kendi dilleri ile ilgili görüşlerini açıklarken, ilmi dayanağı, Almanya'daki Bochum Üniversitesi Zaza Dili kürsüsünün çalışmalarından almaktadırlar. Zaza Dergisi olan Ware, Haziran 1994 tarihli sayısında, Zazaistan'da yaşayan Kürtçe ve Zazaca'nın yanısıra bir de Dimili dilinden bahsetmekte ve bu üç ayrı dilin de, eğitim ve kültür dili olarak gelişmesini istediklerini belirtmektedir.

Karl Handank, (Zazalar ve Zaza Dili Ankara, 1994) isimli eserinde Zaza dili üzerinde yapılmış çalışmalara dair geniş bilgi vermektedir. Yazar, bu eserinde, Zazaca'yı Kürtçe (Kurmanca), Osetce, Paraçice, Ormuriçe, Pastuca

ile karşılaştırıyor. Zazacanın Kürtçe olmadığını açıklıyor. Ayrıca yazar Zazaca'yı İrani olmayan dillerden; Yunanca, Ermenice, Türkçe ve Arapça ile de karşılaştırıyor. Zazaca'nın farklılığını ortaya koyuyor.

Bir Zaza olan araştırmacı Zıfı Selcan (Zaza Millî Meselesi Hakkında, Ankara 1994) Zaza konusunu; dil, tarih, siyaset, din ve kültürel hayat açılarından ele alıp, Kürtçülerin Zazalara yönelik asimilasyonist çalışmaları üzerinde durup, Zazacanın Kürtçe olmadığını izah etmektedir.

Tebliğimizin bu bölümünü toparlarken, denilebilir ki; Zaza konusunda Türkiye de yapılan alan çalışması mahiyetindeki üç ciddi akademik çalışma Nazmi Sevgen (Zazalar, Ankara 1994), Ahmet Gençler (Diyarbakır ve çevresinde sosyalleştirilmiş Sağlık hizmetlerini Etkileyen Toplumsal ve Kültürel Faktörler, Doktora Tezi, Dicle Ün., Diyarbakır 1974) ve Sezai Öztürk'e (Tunceli'de Alevilik Üzerine Sosyolojik Bir Deneme, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Mezuniyet tezi, İstanbul 1972) aittir. Bu çalışmalardan Nazmi Serğen'e ait olanlar, zaza dili ile Türkçe arasında münasebet ararken, Ahmet Gençler'in çalışması Diyarbakır Üniversitesi, Sezai Öztürk'ün çalışması da İstanbul Üniversitesi'nde yapılmışlardır. İlmî bir kuruluşu bağlı olmamakla beraber konunun Türkiye'deki yetkilisi bize göre Hayri Baştuğ'dur.

Zaza Yerleşim Alanları

Zazalar, Ortadoğu ve Önasya itibariyle sadece Anadolu'da yaşamaktadırlar. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Zaza yerleşim bölgesi, Kürtlerin (kırmançların) yoğun olduğu bölgeyi, Kuzey-Güney ve doğu-batı istikametinde coğrafi kesimlere ayırmıştır. İran, Irak ve Suriye'de de Zaza yoktur.

Zazalar, Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan ve Tunceli ağırlıklı olmak üzere, Urfa (Siverek), Adıyaman (Gerger), Sivas (Zaza), Erzurum (Hınıs), Muş (Varto), Bitlis (Mutki)'de yaşamaktadırlar. (H. Şeliç, Zaza Gerçeği, Münih, 1888) Zazalara göre Zaza yurdu Zazaistan 37-42 derece doğu meridyenleri ile 37-40 derece kuzey meridyenleri arasında yer almaktadırlar. Aktuel, S.8.29 Ağustos 4 Eylül 1991 sh. 34-39). Muhitte genel anlamda "Kürt" olarak bilinen her 5 doğuludan 2'si muhakkak Zaza'dır.

Bir misal olmak üzere, Alevî inançlı müslüman Zaza'lardan Lolan oymağı doğuda 54 köyde meskündür. Kendilerini Türk bilir ve Türk hissederler. (Burhan Kocabağ, Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi, Yalova 1987) Keza Alevî inançlı Zazaca konuşan müslüman Hormekli aşireti ise, bölgesinde 21

köy ve kasabada meskundürler. (M. Şerif Fuat, Doğu illeri ve Varto Tarihi, Ankara 1981) Bazı kaynaklarda 1991 yılı tesbitlerine göre, Alevî ve sunnî (hanefî ve şafî) olmak üzere toplam Zaza nüfusunu 3 milyon olarak belirtilmektedir. (Aktuel, S. 8. 29 Ağustos-4 Eylül 1991. sh. 4 34-39). Zaza Kaynakları ise bu sayıyı 4-5 milyon olarak vermektedirler. (A. Fırat, Zaza Gençlik Hareketi ve Komplo Teorileri, Ankara 1995)

Zazalar Ve Yayın Hayatı

Zaza süreli yayınları oldukça önemlidir. Çok kere Kürtçe Zazaca olarak çıkmışlar. Münhasıran Zazaca çıkmış dergi çok azdır. Zaza dergiler daha ziyade Türkçe çıkmaktadırlar. Bunlardan bazıları Piya, Ware, Raştiye, Zazaistan, Desmale Sure, Alevistan, Kızıl Yol, Rewşen'dir. Bu dergilerde Zazaların dil, din, kültür ve tarih gibi konuları tartışılmıştır. Dönemlerine göre Zaza milletvekilleri fikir sanat ve tarihi şahsiyetleri tanıtılmaktadır.

Sahayla ilgili birkaç kitabın tanıtımını yapmak gerekir ise, Ali Haydar Dedekurban; (Zaza Halk İnançları Ankara, 1994) (Zazalar'da Şölen ve Törenler, Ankara, 1994) (Zaza Halk İnançlarında "Kültler", Ankara 1994).

Bu üç kitap genel anlamda Zaza halk inançları muhtevalıdır.

Peter Andrevs (Türkiye'de Etnik Gruplar (çev. M. Köpüşoğlu, İstanbul, 1992), M. Rışvanoğlu (Saklanan Gerçek Kırmancılar ve Zazaların Kimliği, 2 cilt, Ankara, 1994), Munzur Cömert ("Dersim İncasında Ev ve aile Tanrısı," Ware, s. 9. Şubat 1996, s. 69-74) Ç. Donuk (Dersim Alevî-Kürt ve Zaza Mitolojisi ve Pantheonu Üzerine" Birikim, S. 88, Ağustos 1996 S.64-67). İsmet Parmaksızoğlu (Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler, Ankara 1983), Mehmet Eröz (Eski Türk Dini/Gök Tanrı İncancı ve Alevilik-Bektaşılık, İstanbul 1992), M. Zülfü Yalga (Dersim/Tunceli Tarihi,, (Yay. Hz. A. Halaçoğlu, İ. Yılmazçelik, Elazığ, 1994) Muhtar Kutlu (Şavaklı Türkmenlerinde Göçer Hayvancılık, Ankara, 1978), Kutlu Özen (Devriği Köylerinde kirvelik Geleneği Peygamber Dostluğu, Folklor ve Etnografya, İstanbul, 1985, Sh. 239-254; Divriği Yöresinde Ziyaretler Yoluyla Çocuk Sahibi Olma İnanç ve Uygulamaları, "Türk Folkloru, 1981, s. 18. Sh. 22-27) Haydar Işık "Dersimli Memik Ağa, İstanbul, 1990) Ali Haydar Çılaşan (Dostan Dosta Konuşmalar (Haz. R. Yörükoğlu-M. Köklü, İstanbul, 1992). Irene Melikoff (Uyur İdik Uyandılar, Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları, İstanbul 1993) Ruhî Fiğlalı (Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik Bektaşılık, Ankara, 1994), Abdulkadir Sezgin ("Alevilik Hakkında Söylentiler", Günümüzde Alevilik ve Bektaşılık, Ankara, 1995, Sh. 51-65) ve (Hacı Bektaş Veli ve Bektaşılık, İstanbul, 1991 S.1), Bilal Aksoy (Tarihsel Gelişim Sürecinde Tunceli, I, Ankara 1985), Faik Bulut, (Dersim ve Dersim Üzerine Notlar, Dersim, İstanbul, 1995 Edip Yavuz, (Tarih Boyunca Türk Kavimleri, An-

kara, 1968) v.s. zikredilebilir. Peter J. Bunke, (Dersimde Kızılbaş Kürtler (Çev. H. Ali Berhem, 11-12 Stockholan, 1991).

Zazalarda Dinî Hayat

Zazaların büyük bir alevî inançlıdırlar. Alevî Zazaların büyük bir kısmı ise, Aleviliği Hz. Ali ve Ehli Beyt Sevgisi olarak algırlar. Ancak içlerinde Ali Allahî'ler ve Ehli hak inançlı olanlar da vardır. Biz Alevî inançlı Zazaların halk inançları üzerinde yaptığımız tesbitleri arzedeceğiz. Sünnî inançlı Zazaların büyük çoğunluğu Şafidirler. Hanefi inançlı Zaza kesim de vardır. Sünnî Zazalar arasında Kadirî ve Nakşibendi tarikatları yaygındır. Şeyh Sait Nakşibendi iken, Seyit Rıza Alevî inançlı Zazadır. Zaza Aleviliğın merkezi Tunceli'dir.

Tunceli aleviliğini (gösterdiği alevilik içi bölümlerle birlikte) Anadolunun diğer kesimlerindeki alevilikten ve Zaza Aleviliğini de Anadolu'nun Tah-tacılar türünden alevî kesimlerinden ayrı düşünmek Anadolu Türk aleviliğinin mahiyetinin, temel nitelikleri itibariyle mümkün değildir. Ancak Arap (Nüseyri) ve Fars Aleviliği bakımından aynı teşhisi koyamıyoruz.

Zaza Aleviliğini de içerisine alan, Türk Aleviliğindeki farklılık ilintisi üzerinde duranlar, Müslümanlık evveli inanç sistemindeki, Gök, Güneş, Ay, Dağ, Su, Ateş v.b. kültlerden hareket etmekte ve Şamanizm/Göktanrı İnan-cı üzerinde durmaktadırlar. Alevî inançlı araştırmacılardan Prof. Dr. M. Fuat Bozkurt bunlardan birisidir. (Aleviliğın Toplumsal Boyutları, Ankara, 1990).

Tunceli'deki bir Alevî Zaza araştırmacı olan Rahmetli Sezai Öztürk "Tunceli Aleviliğinin doğuş yerinin Horasan-Türkistan olduğunu, Ahmet Yesevî'nin Türkistanda oynadığı rolü, Türkiye'de Hacı Bektaş Veli'nin oynadığını, Bektaşilik, Alevilik ve Kızılbaşlığın arasında az farklılıklar gösteren, Türk İslâmiyeti olduğunu belirtmektedir. Babagan olarak bilinen Şehir aleviliğinin, daha fazla tasavvuf yüklü olduğunu, Dedeganlar kolu'nun ise tasavvuf itibariyle daha zayıf olduğunu belirtmektedir. Bu arada Zaza Alevilerinin; Hacı Bektaş Veli'ye itibar etmeleri, Zaza kimliğinin farklılığı üzerinde duran aydınlarca "engel" olarak görülür.

Nitekim, Pir Sultan Aptal'ın Sufistik yorumu da Zaza milliyetçilerince çok farklı yapılıdır. Onlar Tunceli Aleviliğini Zaza milliyeti ile özleştirmektedirler. Alevi Zazaların okudukları bütün Gülbak ve Nefeslerin Türkçe oluşunda Anadolu Halk Sufizmin de yüzlerce yılda oluşan kültürel özümlemeden de rahatsızlık duyarlar.

Biz bu kısa çalışmamızda; İslâm tarihi Caferiliğın mahiyeti, Anadolu Aleviliğinin tezahür şekli üzerinde duracak değiliz. Tunceli Zaza Aleviliğinin dünya görüşüne de yineceğiz. Tunceli Zaza aleviliğinde "Tanrı İnanan insanın

gönlündedir.” “Gönül mihrapların en ulusudur. kâmil ve ermiş insan evrenin özüdür.” Tanrıdan kaçmayıp Tanrıyı sevmek gerekir.” “Taş da toprak da insan da bitki de her yerde şeyde Hakkı (Tanrı’yı) gör, varlığın birliğini kavra. Yaradılışta birlik vardır. Her varlık birliğe işaretler. Amaç ve maksat birliğe ulaşmak, Tanrı ile bir olmak ve Tanrıyı içinde hissetmektir.” “Kendini bilen hakkı bilir, Zaza alevî bu düşünce ile sonsuza kadar yok olmama, mutluluğuna ulaşır.” Dünyaya bir Sınavdan geçmek için gelmişiz.” “Yaşamın sırrı Tanrıya dönüktür. Tanrı ile aynılaşmaktır. Mutluluk Tanrıya yakın olmaktır. Tanrıya, kişi kendini aşarak ulaşabilir. Dünya nimetlerinden ve maddeden ayrılmak kişiyi insan-ı Kâmil’e götürür. “Yaradılanları yaradandan ötürü hoşutmalı” Kişi hakkının gözetilmesi ön plana alınmalı. Bunları söylerken Zaza alevî ibadete de karşı değildir. Ancak bazı kesimlerinde amelde çeşitleme ve şekillenmeler görülebilmektedir. Ramazan Orucunun süresinin kısalabilmesi sürekli değişebilen, Muharrem Orucunun da tutulması gibi. İbadet konusunda Tunceli’de bir alevî “Şeriatda pişip edebin saklamayan, hakikatle pişip güryan alamaz” diyerek ibadetin önemini belirtir. Bütün bunların yanı sıra evvelce de belirtildiği gibi diğer tarikatlerde de izleri az-çok görünen Göktanrı inanç Sisteminin bir kısım külleri Alevî Tahtacılar da olduğu gibi Alevî Zazalarda daha belirgindir.

Anadolu Sunnî Türkmen Sufizminde olduğu gibi, Alevî Zaza Sufizminde de Türk tasavvuf şairlerini sahiplenmede sınır yoktur. Yunus Emre’ye varıncaya kadar, tercih edilen ozanlar itibariyle büyük ortaklık vardır. Anadolu halkının bu tercihi, farklı bir Alevî-Zaza kültürü inşa edip, buradan hareketle Zaza milleti tesis etmek isteyen Zaza entellerinde fanatizme varmaktadır.

İlginç olan şudur ki; yabancı kültürün misyonerleri, Türk Dünyası genelinde Anadolu Türklüğünü yalnız bırakmak için; “Anadolu Türklüğünün zamanla Anadolu’nun diğer halkları ile kaynaşarak, Türk Dünyasından kopup, başka bir kültürel kimlik edindiğini söylerler. Aynı zamanda, Anadolu Türklüğünü kendi zemininde ele alınca da, O’nu diğer yerel kültür kesimlerinden soyutlamak isterler. Anadolu halk kültürünün, aslı unsurları olan alt kültür çevrelerini, birikimlerinden farklı tamamen başka kimlikli olduklarında ısrar ederler. Ne hikmet ise, her defasında da bizlerden kendilerine taraftarlar da bulurlar. (Davit Hotham, Türkler, İstanbul, Haziran 1973).

Zaza Alevileri Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Nesimi, Pir Sultan Abdal, Yunus Emre, Fuzuli, Şah Hayatı, Kul Himmet, Yemini Viranî gibi ozanların eserlerini cemlerde Türkçe terennüm ederlerken ve Zazaca üretilmiş dinî muhtevalı şiir de yokken, sorulması gereken soru şudur:

Zazalar ve Türkmenler yaşattıkları İslâmiyete, Muhammediyat evveli inançlar Katarlarken, bu inançlardaki ortaklığın kaynağını nereden ve ne zaman aldılar?

Zazalar ve Türkmenler hayata geçirdikleri bu “Özel İslâm”ı Horasan-Türkistan’dan taşıdılar ise, Zaza dili nasıl ve ne zaman oluştu?

Uluğ Türkistan’ın Güneyinde Belh bölgesinde Gur’larla olan benzerliğin dışında, Türkistan’da bilinen kadarı ile şimdi Zaza yoktur. Zazalar Türkmenlerle birlikte (IX.X. y.y.’da Anadolu’ya geldiler ise, Kürtçe ve Türkçe olmadığı ifade edilen Zazaca nasıl oluştu?

Türkistan Türkiye istikametindeki tarihi göçte, bütün Zazalar mı Anadolu’ya gelmişlerdir? Yoksa Anadolu’ya İslâmiyetten evvel gelerek, İslâm’a Anadolu’da giren Türklerle birlikte bu bölgeye taşınan Göktanrı inanç sistemini Anadoluda mı tanımışlardı? (S.K. Seferoğlu-A.Güzel, İslamiyete Anadolu’da Giren Türkler, Millî Kültür, Eylül 1986, s. 54, sh. 32-34).

Bir Zaza dili var ise, neden Zaza Gülbank, Nefes veya dinî deyişleri Zazaca değildir. Mehmet Şerif Fırat’ın Zazacanın muayyen nisbetle Part Türkçesi ve büyük ölçüde Türkmenceden meydana geldiği tarzındaki izahı yeterli midir? Özellikle Anadolu’da, Türkmen, İslâma kendi tebliğ yöntemini getirmiş ve kendi yorumunu yapmış iken, Zaza neden Türkmen sufizmini benimsemiştir. İslamın tebligat dili Arapça idi. Ortaasya ve Anadolu İslâm’ı; İran üzerinden yani Fars dil köprüsünden geçmiş şekliyle öğrenmişti. Zazaların halk tasavvuf dili neden Türkçe idi?

Bize göre bu sorunun izahı, İslâmın milliyetinde kavmiyetçilik yoktu ve tasavvufun mimarisi doğal olarak anonimdir. Bazı ilkelerini İslâmiyetten evvelki inançlarından alıyordu. Zazalar Türkistan’dan da gelmiş olsalar veya bölgenin otaktan halkı da alsalar, bu ortak imalatın sahiplerindendirler. Türkmenler, Arapça ve Farsçayı teblig dili olarak almadılar. Zira İslâm’dan evvelki inanç yapıları Zazalara nazaran muhtemelen daha düzeyli idi. Ayrıca Türkmenler, Zazalar gibi mahdut sayıda değillerdi. Azınlıkdaki Zazalar, farklı bir etnik kimliğe mensup olsalar dahi, çoğunlukdaki Türkmenlerle, Türkistan ve Türkiye’de birlikte olagelmışlerdi.

M.Şerif Fırat Zazaları, Erdebil üzerinden etkileyen Sufilerden bahsederken de: Zahidî Geylanî, Şeyh Osman-ı Mağribî, Ebû Allî Hasan, Şeyh Ebul Kasım Gürgânî, Fazıl İbnî Muhammed Tusî, Beyazıd-ı Bestamî, Hâce Yusuf Hemedanî, Şeyh Loman-i Haresanî, Ebû’l Hasan-i Harkanî’yi zikretmektedir. Bunlar Tasavvufun ortak mimarları idi.

Ayrıca Zaza Alevî-Bektaşiliğinde “Bade”nin “tenasuh”un olduğunu, “Hakikâte ve irfana erenler aşka girip nefislerini hak yolunda yok edenler, yani ölmeden önce ölenler, gözlerini ebediyen yumdukları zaman kalıp değiştirirler. Gerçekler böylelikle ölmezler, ebediyyen hayattadırlar. Hakikate ermeyenler, Hak Muhammed Ali’ye iman etmeyenler, mürşide ikrar vermeyenler, dünyaya tapanlar, insanları incitenler, nefisleri uğrunda dünyada kötülük yapanlar, hak-

kın buyruğunu tutmayanlar, öldüklerinde ruhları kötü hayvanlara girer. Kalıptan kalıba geçer, bu şekilde azap görürler” demektedir.

Zaza Alevî ve Bektaşiliğinde hurufilik de vardı. Cenab-ı Hak, kendisini Hz. Muhammed ve İmam Ali ile beraber 12 imam 14 masum-u pak; Hatice ve Fatma'nın yüzünde ve Adem vechinde göstermiştir. Adem, İnsan Tanrısının timsali'dir. (M. Şerif Fuat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1972, s. 50, 51, 52.

Zaza Sufizmini oluşturacak; siyasî, sosyo-ekonomik, kültürel ve psikolojik ortamı biliyor muyuz? Eldeki bilgilere göre, Osmanlı Türklüğünün resmî dinî politikası Sünnileştiği nisbette, Zaza Alevî Sufizmi kabuğuna çekilmişti. Korunabilmek için sarp arazileri seçmişti. Bu kaçışıma ve saklanma, ekonomik zorlukları da birliğinde getirmişti. İran Şiiliği ile Osmanlı Sünniliği arasında sıkışan Zaza Aleviliği, kapalı kültür havzasında dinî bilgisini yenileyip geliştirme konumu da bulamamıştı.

Bölgeye önce gelmişlik itibariyle Zazalar ile Kürtleri karşılaştıran İngiliz tarihçi David N. Mackenzie göre, Zazalar Kürtlerden çok önce Doğu Anadolu'nun kalbi olan Van Gölü çevresine gelip yerleşmişler, Kürtler daha sonra gelip onları batıya sürmüştür. Bir iddiaya göre Zazalar Hüri'lerin torunlarıdır. Bu taktirde Zazalar M.Ö. 2350-2150 yılları arasında bölgeye yerleşmişler. (Zazalar, Aktuel S.8. 29 Ağustos-4 Eylül 1991 Sh. 34-39) Bu açıklama üzerinde durulduğu takdirde şu iki husus gündeme gelebilir. Bunlar;

1- Türklerin İslâma taşıdıkları inançların kaynağı evrensel bir dindir. Zazalar da bu inanç çemberi içinde idiler.

2- Zazalar, buldukları bölgeye Sümerler veya Huriler döneminde gelmiş olsalar da, Zaza Aleviliği bölge de oluşmuştur. Zazaların bu inanca iştirakleri veya inancın oluşmasına katkıları bugün yaşamakta oldukları bölgede meydana gelmiştir. Süremizi, çok yeni sayılan bir konunun sadece ne olduğunu anlatmakla değil ne olmadığını da anlatmakla geçirmek istemiyoruz. Ancak teşhisi sağlıklı koyabilmek için yapılmış mahdlut sayıda alan çalışması üzerinde durmak veya Alevilik-Bektaşilik veya Kızılbaşlığın bölgeye yansımasını anlatan yerli ve yabancı yayınları incelemeye almak yetmemektedir. Özel alan çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Son dönemde bir kısım bölge aydını yurt dışında yaptığı yapay alan çalışmalarına muhakkak siyasî ideoloji bulaştırmaktadır. (Munzur Çömert, a.g.y., C. Doruk, a.g.y.)

Bununla beraber, Alevî Zazaların zihni yapılanmasını, Anadolu Aleviliğinin nasıl etkilendiğini Prof. Dr. N. Öktem'den yaptığım aktarma ile anlatmaya çalışabiliyoruz. Zira, Tunceli Aleviliği veya Alevî Zazalardan yaptığımız tesbitler bir anlamda önemli ayrıntılar arz etmektedir. N. Öktem; “Enel hakk, ben Tanrım, anlamına geldiği kadar, ben hakikatim de de-

mektir. Hakikat ise, Allah'ın 99 sıfatından birisidir. Allah'ın sıfatlarından birini kabul etmek Sünnî müslümanlar açısından olanaksızdır. Bu tür bir yaklaşım onlar için zındıklıktır. İnsan hakikatin yalnızca bir parçasıdır. Hallac'cı doktrin Vahdet-i Vucud temelini ortaya koyar. Bu anlayışa göre Allah ve kainat bir bütündür. Panteist bir yaklaşımla, yaratan-yaratılan ikilemi yoktur. Aziz olabilmek için Tanrılaşmak gerekir. Hallac; Evren-İnsan-Allah monizminin (tekliğinin) gerçek müslümanlık olduğunu anlatmak için ölmüştür. Hallac Ozan Kul Süleyman Garip ve Şems Garip yazdıkları bir şiirde Allah'ın önce Nur'u Muhammedi yarattığını Nur'u Muhammed'den yedi damla düştüğünü; bunlardan dördünün Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali olduğunu, damlalardan birinin Kızıl Gül olduğunu ki, bu gülün Hallac olduğunu açıklar diğer ikisinin kim olduklarının belirtmezler.

Hallac'cı görüşte Hz. Muhammed ile Hallac Mansur'un nurlarının aynılığı vurgulanıyor. Ancak Hz. Ali'nin de aynı nurdan olduğu belirtilirken, bu nurun Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'da da bulunduğu açıklanmaktadır. (Prof. Niyazi Ökten Anadolu Aleviliği ve Hallaci Mansur, Cumhuriyet, 6.2/12.2.1994) Aleviliğin genelinde olduğu gibi Zaza Aleviliğinde de Hz. Ali'nin konumu diğer halifelerden farklıdır.

Esasen; tasavvufi inançları dar anlamda etnik zeminde ele alıp, onların yerli yerlerine konulabilmeleri, tasavvufun kavmi kimlikler üzeri, bir manada evrensel olan karakteri ile bağdaşmamaktadır. Halk Sufizmi bazında arayışlar itibariyle, birtakım yerel farklılıkların tesbiti mümkün olabilir. Bizi bu arayışa sevkeden de bu husus idi. Ancak; uzun uğraşlara ve geniş coğrafyalara damgasını vurmuşluk itibariyle yüksek tasavvuf'u böylesi dar kâliplara sokmak zaten mümkün değildir.

Bununla beraber Zaza bölgesini de içine alan Anadolu'daki Yunus Emre'nin geleneğini temsil ettiği Ahmet Yesevî Sufizminin karakteri orta doğu Sufizminin tezahürü olan vahdet-i vucud Sufizmi ile bir arada mütalaa edilmesi ne derece mümkündür? Bize göre Zaza Alevî halk Sufizmi Sezai Öztürk ve M. Ş. Fırat'ın meseleyi oturttukları çerçeve itibariyle, Türkmenn Sufizminin bir parçasıdır. Köklerini Ortadoğu'da değil, Uluğ Türkistan'da aramalıdır. Yunus Emre'nin:

Elif okuduk ötürü

Pazar eyledik götürü

Yaradılmışı severiz

Yaradandan ötürü

dörtlüğündeki kriter Yaradılmış ve Yaradılmış olmaktadır.

Varto Zazalıları Anadolu'da pek yoğun şekilde görülmeyen bir inançla Pirlerin piri olarak Ahmet Yesevi'yi bilirler. Türkmen halk Sufizmi ile Zaza halk Sufizmi arasında fark olmadığını söylerken, her iki kesim halk Sufizminin "evliya kültü merkezli karakteri arzetmeleri, nihai teşhis için yetmeyebilir. Munzur Baba, Bağın Baba, Düzgün Baba, Bayındır Baba ve diğerleri etrafında oluşan halk inançları tipik "Ata Kültü"nü temelleridir.

Bununla beraber yapılacak karşılaştırma ve elde edilen bulgulara Türk tasavvuf zemininde yer aranması itibariyle konu; "Bade içme", "tenasüh", "Hurufilik" kültür kolları itibariyle de ele alınabilmelidir. Bizim ki nihayet bir denemedir.

Zaza Aleviliğinde; Yaradılanın (insanın), yaradanın eserine (kainat); yaradılanın (insanın), yaradana ve yaradılanın (insanın) yaradılana (insana) bakışında, tasavvufi zeminde Hallaç'ı görüşle aynılık yoktur. Nitekim tasavvufi Türkmen şairlerinin, Alevî Zazalar tarafından kabul gördüğü düşünülünce, bu doğal bir sonuçtur.

Yaradan-Yaradılan aynılığı veya ayrılığı itibariyle Anadolu Aleviliğini anlatan bir çalışma ile Tunceli Aleviliğini anlatan bir çalışmayı karşılaştırmak, açıklayıcı olabilir.

Anadolu Aleviliğini anlatırken, Reşit Tanrıku; Allahın kendisinin bilinmesini istediği için, birçok kavim yarattığını, bu kavimlerin Allah'ı bilmedikleri, sonra Allah'ın elinde 5 nur halk olduğu ve bunların; Muhammed, Aliyyil Murtaza, Fatimetul Zehra, Hasan ve Hüseyin'in nurları olduğu, Cebrail'e Haluk mu Mahluk mu olduğunun sorulduğu, Hz. Ali'nin velayet nurunun yol göstermesi üzerine, Cebrail'in "Sen yaradansın, ben yaradılanım dediği belirtilmektedir. (Resit Tanrıku, Cemde Makamlar, ve 12 Hizmet Bilgisi, Ankara). Daha sonra yazar "Allah nurları ikiye ayırdı. Bunlar nubuvvet ve velayet nurları idi. Birincisi Peygamberlik, ikincisi imamet ünvanını korudu. Velilik Hz. Ali'ye, Nebilik Hz. Muhammed'e verildi. Nebilik Hz. Muhammed'den Hz. Fatima'ye, Hz. Ali ile evlenmesi ile de her iki nür onda birleşti. Ondan da Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e geçti. Bu nübüvvet nurunun bir kısmı ile de, yedi kat yer yaratıldı. (Resit Tanrıku, a.g.e.) demektir. Böylece Anadolu Aleviliğinde; Yaradılan ile yaradanın farklı olduğu, yaradanın, yarattığına nurundan verdiğini ve yerin yaratılmasında da dolaylı olarak yaradanın nuru olduğunu anlıyoruz.

Tunceli Aleviliğini anlatırken Seyfi Öztürk, bu konuda, "Evren oluşmadan binlerce yıl evvel boşlukta yeşil bir kandil durmaktaydı. (Yersu iken gök tufan iken) ilahî güç bir mucize göstermek ister ve denize bakar. Deniz bu mutlak güzellik karşısında duygulanır, kabarır ve dalgalanır. Giz dolu bir nur su yüzüne çıkar. Tanrı bu nuru biri yeşil diğeri ak iki parçaya ayırır. İkisini birden kubbe gibi bir kandile koyar. Bu nurlardan yeşili Hz. Muhammedin,

Ak ise Hz. Ali'nin nurudur. Kandilin içinde bunlar yine birleşirler.

Aleviler bu nurun tüm peygamberlerde sıra ile oluştuğuna inanırlar. Bu nurla Muhammed-Ali'nin nurunu/ruhunun sıra ile bütün peygamberlere geçtiğine, sonunda da kendi vücütlerinde biçimlenerek yani Muhammed Ali olarak Evren üzerine geldiklerine inanırlar. Alevilere göre Muhammed ve Ali'nin ruhları, öncesizlik ve sonsuzluk içinde devamlıdırlar. Evren'e insan niteliğinde bir konuk olarak, görünüş için gelip gitmişlerdir. Aleviler bunu Tanrının bir gösterisi olarak düşünürler.

Bütün peygamberlerin ruhlarına giren nur, Abdulmuttalip'de ikiye ayrılır. Yarısı küçük oğlu Abdullah'a, diğer yarısı büyük oğlu Ebu Talip'e geçer. Abdullah'a geçen yeşil nur, ondanda oğlu Hz. Muhammed'e geçer. Böylece (Kutsal nur) bir dönüşümden sonra gerçek sahiplerinin vücütlerinde tecelli etme imkânına kavuşmuş olur. Tanrısal nur, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'de somutlaşıp ahirete giderler. Aleviler Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi ölmüş kabul etmezler. Bu iki ulu kişinin varlıkları evrende devamlıdır.

Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin ölümlerinden sonra ikiye bölünmüş olan nur, Hz. Muhammed'in Fatıma da tekrar birleşir; Bu kez kutsal ruh, oniki imamda oluşur. Evrenin tecellisi ve devamlılığının sırrı nur bu nurdadır. Bu nur, son olarak öldüğüne inanılmayan İmam Mehdi'de tecelli ederek Evren'e gelir. Kıyamette meydana çıkıp, insanlığı ışığa kavuşturup doğru yola eriştirir.

Tunceli Alevilerine göre "Kutsal Kandil"i Kur-an'ı Kerim'in Nuh Suresindeki "Ay"ın nur, "Güneş"in kandil olarak gökyüzünde asıldığına inanırlar. Ayrıca Tunceli alevileri, dünyanın 6 günde yaratıldığı ve tüm insanlığın Adem ve Hava'nın torunları oldukları inancına da katılırlar.

Alemin oluşumu konusunda ise Tunceli Alevî inancına göre; Tanrı önce Cebrail isimli Meleği yarattı. Cebrail'e Tanrı, "Sen kimsin ben kimim" sorusunu sordu gerekli cevabı alamadı. Tanrı gazaba gelip Cebrail'i yok etti. Tam 5 melek daha yarattı, onlar da gerekli cevabı veremedi. Tanrı onları da yok etti. Aradan 6 bin yıl geçti. Aldığı emir üzerine Cebrail 6 bin yıl uçar ve yorulur. Allah'ın huzuruna gelir aynı suale yine gerekli cevabı veremez. Tekrar uçmaya başlar ve yine 6 bin yıl geçer. Bu esnada Cebrail asılı duran Kudret Kandilini görür ve O'na seçde eder. Açılan bir kapıdan içeriye girer. Orada bir vücüt olmuş iki nur görür. Biri yeşil, diğeri ak olan bu nurdan gelen bir ses soruya "Sen yaradansın ben yaradılanım" cevabını vermesini öğretir. Cebrail de öyle yapar. Tanrı Cebrail'e "Rahmet üstadına Pirine" der.

Tunceli Aleviliğine göre; Pirlük buradan kalmış ve Pir Hz. Muhammed ve üstat ise, Hz. Ali'dir. Başkalarının cisminde dünyaya gelenlerin Hz. Muhammed ve Hz. Ali olduğuna inanırlar. Tüm Peygamberlerin, Evliya ve Eren-

leri onların birer simgesi olduğunu, kabul ederler. Cebrail'den sonra Tanrı; Mikail, İsrail, Azrail, Azazil isimli 4 melek daha yaratır. Cebrail bu meleklere "Sen kimsin ben kimim" diye sorar, "Sen bir yaratıksın ben bir yaratığım" cevabını alır. Azazil, bu tarz bir cevap vermeyi kabullenmez. Cebrail onu inandırmak için yeşil kandile götürür. İçeriye girmek isterler kapı açılmaz. Gaipden bir ses, "Binbir gün kapının önünde hizmet edin ve tapının" der. Hepsi secde ederler, Azazil Secde etmez. Bencillik ve gururluluk gösterir ve tükürür. Tükrükten bir halka oluşur ve halka Azazil'in boynuna geçer. Tanrı tarafından lanetlenir ve "Şeytan" diye anılır.

Tanrı meleklerden sonra insanı yaratır. Cebrail'e yeryüzünden toprak getirir. Cebrail ve melekler; toprak su ve havayı hamur yapıp yoğururlar, yeşil kandilin nuruna benzetirler ve kandilin içine koyarlar. Tanrı ona, akıl, nefis ve can verince "Adem" diye adlandırır. Adem aksırır arkasından Kelime-i Şahadet getirir. Tanrı meleklerden Adem'e secde etmelerini ister. Azazil secde etmez, diğerleri ederler. Lanetlenen şeytan, cennet'de Adem'e yasak meyveyi yedirerek oradan kovulmasına sebep olur. Tanrı Adem'in kaburga kemiğinden Havva'yı yaratarak insanların çoğalmalarını ister.

Zaza Aleviliği Türk Aleviliğinin dışında mütalaâ etmeyen M. Şerif Fırat, Aleviliğin Türkler arasında yayılan şekli ve Zaza-Türk Aleviliğinin mahiyeti hakkında da geniş bilgi vermektedir. O'na göre Ortadoğu'nun İslâm tasavvufu ille Yunus Emre'nin Zaza-Türk tasavvufu farklı şeyler değildir. Alevi Bektaşilik ise İslâm tasavvufunun bir tezahürüdür.

Alevî ve Bektaşîlerin itikadına göre, dünya var olmazdan önce yeşil kandildeki Bezmi-eleste Hak, Muhammed-Ali arasında olan bu esrarı ezeli, Peygamberin zuhurunda meydana çıkmış ve Miraç yolundan sonra Muhammed-Ali'nin aralarında konuştukları gizli sırdan Şia-dost mezhebi şeklinde, Muhammed-Ali yaranları arasında yayılmış, ehli beyti Peygamberleri ile beraber buna kırk kişi iştirak etmiştir ki, bunlara (kırklar) denilmiştir. Kırklar gizli cemlerinde engür serbetini ezerek bâde yapmışlar ve aşkı ilâhî ile mest olup varlıktan geçmişler, bunların kırkı bir, biri kırk olup birliğe ve hakka ermişler ve ölmeden önce ölüm hakkın didârını görmüşlerdir. Kırklar ceminin başı Muhammed-Ali imiş. Bunlarda şöhret, nefis kalmadığı için kendi aralarında zahiri taattan el yumuş, hakikatta hâk ile hâk olmuşlardır. Peygamberin vefatından sonra bu mezhep Alevilik adı altında İmam Ali'nin yaranları ve talibleri arasında kökleşmiş, bu mezhep saltanattan uzaklaşarak İmam Ali, İmam Hasan ve İmam Hüseyin, Caferî-Sadık tarafından Caferî mezhebi adını almıştır. Alevilik, bu mezhebin yanında ehlibeyt'in tarikatı olarak kalmış, İmam Cafer, Kur'anın batın mânası olan ledün ilmini mezhebinin esasına yerleştirmiş, bu ilimden ve Alevilik esrarından tasavvuf ve vahdeti-vücut inancını meydana çı-

karmıştır. Bu mezhebin tasavvufu karışık olan, şeriatin ahkâmı İranîlere, Şia ve Caferî mezhebi şeklinde geçmiş, yalnız tasavvuf ve Alevîlik esrarına dayanan, Caferî ve Alevî (yol) Türkistan'a ve Türklere geçmiştir.

Aslında, Hak-Muhammed-Ali sevgisi olan Tasavvuf ve vahdeti vücuddan çıkan Alevilikte; şeriat, tarikat, marifet, hakikat adlı dört kapı ile bu kapıların edep ve erkânından olan kırk makam vardır. Talib'i bu kapılara götürecek bir tarikat rehberi, pir ve mürşit vardır. Bu yolda ilk önce şeriat babında ilim tahsil edilir ve Hâk, Muhammed-Ali sevgisi yürekte yerleştirilir. Şeriat köprüsünden tarikata geçilir. Burada rehber pir ve mürşit tutulur. İkrar verilir, nasip alınır. Talib, dünyadan gecen marifet kapısında irfana erer, oradan hakikat şehrine girer. Hakikat Hâk, Muhammed-Ali sevgisi yürekte yerleştirilir. Şeriat köprüsünden tarikata geçilir. Burada rehber pir ve mürşit kapısında irfana erer, oradan hakikat şehrine girer. Hakikat Hâk, Muhammed-Ali'ye vâsıl olur. Tanrı ile birleşir, (fenafillâh) ve (bakâbillâh) olur. O can dünyada imtihanını başarı ile verdiği için ona mânevî ölüm yoktur. Ölürken, don değiştirir, vahdet âlemince arş ve küste seyran eder, her yerde hazır ve nazır olur.

Alevîlik, Hasan Basri'den sonra, Emevîler ve Abbasîler devrinde Türkistan'a geçen Ali evlâtlarıyla Türklere geçmiş, Horasan, Nişabur ve Türkistanın-İran'a yakın kısımlarında yayılmıştır. Erdebil'de Safevîler, Zaho Geylânî ve Belh tekiyeleri, Şeyh Osman Mağribî, Hasan Ebu Ali Bin Muhammed, Şeyh Ebûlkasımâ Gürgânî, Muhammed Estem et Tûsi, Bâyezîfî Bistamî, Yusuf Hemedani, Şeyh Lokmanil Horasanî ve Ebûl Hasan Hurkânî gibi Türk bilginleri Aleviliği ve tasavvufu gittikçe genişletmiş ve bu âkidelere eski atalarından kalmış Şamanîlikten bazı töreler katarak, Türk halkını irşâda başlamışlardır. Hâce Ahmed Yesevî, son bir düzeltme ile bu tarikatı kendisinin sırdaşı ve damadı olan Sadattan Hacı Bektaşî Veli'ye devir etmiştir. Hacı Bektaş Aleviliğin ana hatlarına dokunmadan, ona bazı edep, erkân kâidelerini katarak (Bektaşî) tarikatı adıyla intişara başlamış ve 680-1264 tarihinde Anadolu-Kırşehirine geçerek tarikatını Doğu ve İç Anadolu ve Rumeli'ndeki Türklerin çoğuna aşlamıştır.

Böylece; Tunceli Aleviliğinde de bir yaratan Tanrı ve Tanrının Evren'i yaratmasında kendi nurundan yarattığı Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin vasıta edilmesi söz konusudur.

Zaza ve Türkmen Alevilerin inançlarının teolojik-kozmogonik mahiyetine dair yaptığımız açıklama ve karşılaştırmalardan Sonra din antropoloji açısından da bir karşılaştırmanın yapılması gerekecektir.

Alevî Zazaların; Mürşit, Pir, Rehberlik Kurumu, kurumların işleyişleri, ibadetler ve törenler, düşkünlük müessesesi, Oniki hizmet, Musahiplik, Mihman

Meydan, Kerbale Meydanı, Dostluk Meydanı, Dört Kapı, Kırk Makam uygulamaları Anadolu'nun diğer alevilerinden büyük farklılık göstermezler. Bu konuları, Nazmi Sevgen'in adı geçen alan çalışması esas alınarak, eski Türk inançları zemininde ele alınarak başka bir çalışmamızda incelenecektir.

Sonuç

Zaza halk Sufizmine dair bilgi vermeye çalıştığımız bu tebliğin büyük bir bölümü, Zazaların tanıtılmaları için kullanmak zorunda kalındı. Zazaların Anadolu'daki tarihleri, coğrafyaları, miktarları anlatılmadan, genel Zaza kimliği tanımlanmadan, Zaza inanç yapısının karakteristiği ve oluşum biçimi anlatılamazdı.

Sünnî Zazaların inanç yapılarına uzun boylu yer vermediğimiz bu çalışmada daha ziyade Alevî inançlı Zazalar üzerinde durduk. Aleviliğin Zazalar arasındaki dağılımının, Aleviliğin Anadolu genelindeki dağılımından farklı olmadığını gördük. Zazalar arasında da; Aleviliği özel Hz. Ali sevgisi olarak algılayanlar, Hz. Ali'nin hakkı yenilmiş bir halifle olduğuna inananlar, onda tanrı ruhundan olduğunu kabul edenler, onda velayet arayanlar ve onda velayet ve nübüvvet arayanlar vardır.

Alevî Zazalar'daki nübüvvet ve velayet inançlarının yanısıra, Alevî'lerdeki inanca taalluk eden hizmet kurum ve kuralları da Tahtacılar'dan pek farklılık göstermemektedir. Tahtacı halk Sufizmde gördüğümüz Güneş, Ay, Dağ, Su, Ağaç, Kurban Kültürleri Zazalarda da kültürel zenginliğinden kaynaklanan farklılığın dışında farklılık arzetmemektedir. Zaza tarihine dair ileri sürülen farklı görüşlere rağmen, Tahtacılarla Zazaların Anadolu'da sahneye, çıkış tarihleri ve geliş yerleri büyük ölçüde aynıdır.

Böylece; Anadolu Türkmen Aleviliği, Asya'dan gelirken getirdiği ve yolda edindiği inançlar ne ise ve bu inançlar Alevî Türkmenler İslâmiyete girerlerken nasıl bir görünüm almışlarsa, Zazalarda da durum daha farklı değildir. Zazalarda da, Tahtacılar'da olduğu gibi ortak bir buyruk yoktur. Bağlı olunan Ocaklar itibarıyla de net bir tasnif yapılamamaktadır. Dinî hayat, bütün Zazaları kapsayacak tarzda Alevî Türkmenlerde de olduğu gibi üniform değildir. Yerel farklılıklar arzeder.

KAYNAKLAR

- İ. Hakki Acar** Zaza Folkloru, Sivas 1975.
- Ömer Kemal Aġar** Tunceli Dersim, Coġrafiyası, İstanbul 1994.
- Suat Akgöl** Yakın tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekleri, İstanbul 1992.
- Ali Kemali Aksüt** Erzincan, İstanbul 1932.
- Aktuel** "Zazalar" Sayı 8, 29 Ağustos-4 Eylül 1991 Sh. 34-39.
- Yılmaz Akbulut** Bingöl Tarihi, (Gayri Matbu) 170 Daktilo Sahifesi.
- P. A. Andrews** Türkiye'de Etnik Gruplar (Çev. M. Köpüşoġlu) İstanbul, 1992.
- H. N. Bornum** "The Kuzzel Bash Koords" American Missionary Herald, 1890.
- Hayri Başıbuġ** İki Türk Boyu Zaza ve Kurmançlar, Ankara, 1984.
- "Kürt ve Zaza Türklerinin folklorunda su menşeli Adlar", Türk kültür, S. 242. Haziran 1983.
- Göktürk, Uygur, Zaza, Kurmanç Lehçeleri üzerine bir Araştırma, Ankara, 1984.
- Cemşid Bender** - "Zaza'ların Kürtlüğü, Alevilik ve Dil Konusu, serketin, S. 6. 1993.
- Kürt uygarlığında Alevilik, İstanbul, 1991.
- Nejat Birdoġan** Anadolu ve Balkanlarda Alevî Yerleşmesi, Ocaklar, Dedeler Soyaġaçları, İstanbul, 1992.
- J. Bları** Gurani et Zaza, Wiesbaden 1989.
- Fuat Bozkurt** (Derleyen) Buyruk, İstanbul, 1982.
- Aleviliġin, Toplumsal Boyutları, İstanbul, 1990.
- Martin Van Bruinessen** "Alevî Kürtlerin Etnik Kimliġi Üzerine Tartışma, Aslını inkâr eden haramzadedir." Birikim, S. 88. Ağustos 1996, Sh. 38-51.
- A. Bulut-Ü. Duvarcı,** "Gelin Canlar Bir Olalım." Tercuman 27 Nisan 1992-28 Mayıs 1992.
- J. Peter, Bunke,** "Dersim'deki Kızılbaş Kürtler", Kürtler Üzerine (Tarih ve Folklor Yazıları) Ankara, 1991.
- Melville Chater,** "The kızılbaş alanns of kurdistan" The National Ge-

- ographie Magosine washington, Oct. 1928, Vol. LIX. No:4
- Munzur Comerd,** "Dersim İnançında Ev ve Aile Tanrısı", Waze, S. 9. Şubat 1996 Sh. 69-7.
- Abdulhaluk Çay,** "Tuncelli Mezartaşları ve Türk Kültüründeki Yeri" Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan yıl. XXIII/1-2, Ankara, 1985.
- Ertuğrul Danık,** "Dersim Alevî Kürt ve Zaza Mitolojisi ve Pantheonu Üzerine, "Birikim, S. 88, Ağustos 1996 Sh. 64-66.
– Koç ve At şeklindeki Tunceli Mezarları, Ankara, 1990.
- Ali Haydar Celasun Dede,** Dosttan Dosta Konuşmalar (Hazırlayan, R. Yörükoğlu-Mercan Köklü), İstanbul, 1992.
- Ali Haydar Dede Kurban,** Zaza Halk İnançları, Ankara 1994.
– Zaza Halk İnançlarında "Kült"ler Ankara, 1994.
– Zazalar'da Şölenler ve Törenler, Ankara 1994.
- M. Nuri Dersimi,** – Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952.
- Mustafa Düzgün,** – Dersim Türküleri, Ankara, 1992
- Hawer Tannecengi,** Dersimde Dualar, Atasözleri, Mecazlar, Bilmeceler, Şaşırtmacalar Ankara, 1992.
- Mehmet Eröz,** Eski Türk Dinî (Gök Tanrı İnanıcı) ve Alevilik Bektaşilik, İstanbul, 1992.
- Ethem Ruhî Fağlalı,** Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik-Bektaşilik, Ankara, 1994.
- Mehmet Şerif Fırat,** Doğu İlleri ve Varto Tarihi, 3. bsk. Ankara, 1970.
- V. A. Gordlevskij,** "İz Religionyx İskannyj Maloj Azii (Kyzyllbası) "Russkaja Myls, Moskova, 1916, Kr. XI.
- Ahmet Gençler,** Diyarbakır ve Çevresinde Sosyalleştirilmiş Sağlık Hizmetlerinin Etkileyen Toplumsal ve Kültürel Faktörler (Doktora Tezi) Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 1974.
- Kenan Güven,** Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli, Ankara 1991.
- Tuncer Gülensoy,** –Kürmancı ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, Ankara, 1993.
- Ahmet Buran,** Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler, İstanbul,

- 1993.
- Karl Handark,** Zazalar ve Zaza Dili, Ankara 1994.
- Davit Hotham,** Türkler, İstanbul, 1993.
- Haydar Işık,** Dersimli Memik Ağa, İstanbul, 1990.
- Yaşar Kalafat,** Şark meselesi ışığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış olaylar, Ankara 1992.
- Krisztina Kehl Bodrogi,** "Talik Mitosu ve Kollektif Kimlik", Birikim, S. 88. Ağustos 1996- Sh. 52-63.
- Burhan Kocadağ,** Lolon Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi, Yolova, 1987.
- Muhtar Kutlu,** Şavaklı Türklerinde Göçer Hayvancılık, Ankara, 1978.
- İrene Melikaff,** Uyar İdik Uyardılar, Alevilik Bektaşilik Araştırmaları, İstanbul, 1993.
- V. Minorsky,** "Ehl-i Hak", İslâm Ansiklopedisi, C. 4.
- L. Seel Molyneux,** "A. Journeyn In Dersim" Geographical Journal, 44-1 (1914)
- Bedri Noyan,** Türk Millî Kültüründe ve Kurtuluş Savaşında Bektaşiler, Ankara 1990.
- Ahmet Yaşar Ocak,** Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul, 1994.
- Niyazi Öktem,** "Anadolu Aleviliği ve Hallac-ı Mansur, Cumhuriyet, 6 Şubat 1994-12 Şubat 1994.
- Kutlu Özen,** "Divriği Köylerinde Kirvelik Geleneği, Peygamber Dostluğu" Folklor ve Etnagrafya İstanbul, 1985 Sh. 239-254.
- Divriği Yöresinde Ziyaret Yoluyla Çocuk Sahibi olma İnancı ve Diğer Uygulamalar" Türk Folkloru, 1981, S. 18. Sh. 22-27.
- Mesut Özcan** Dersim (Zaza) Atasözleri, İstanbul, 1992.
- Hıdır Öztürk** Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi, İstanbul, 1992.
- İsmet Pasmaksızoğlu,** Tarihi Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler Ankara, 1983.
- Ebubekir Pamukçu,** Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri, İstanbul 1992.
- Mahmut Rişvanoğlu,** Saklanan Gerçek, Kurmanalar ve Zazalar'ın Kimliği, 2 Cilt, Ankara 1994.

- Seyit Rıza'nın** , Dördüncü Umum Müfettişliği 17. Tümen Komutanlığı'na Yazdığı ve Kendilerini gelmiş buldukları Horasan-Türkistan'a göndermelerini isteyen mektup ATASE Arşivi A: 2750, b. 301.
- Gora Sasuni**, Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni Kürt İlişkileri (15. y.y.'dan Günümüze) (Çev. Bedrus Zorteryan, Memo Yetkin, Stockholun, 1986.
- M. Salih San**, Doğu Anadolu ve Muş'un İlahî Kronolojik Tarihi, Ankara, 1982.
- Cemal Şener**, Alevilik Olayı, İstanbul, 1989.
- Tahir Erdoğan Şahin**, Erzincan Tarihi, C.1 Erzincan, 1985.
- Abdülkadir Sezgin**, "Alevilik Hakkında Söylentiler", Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik Ankara, 1985.
– Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik, İstanbul, 1991.
- Şerefhan**, Şerefhane (Çev. M. E. Bozaslan) İstanbul, 1971.
- Şükrü Kaya Seferoğlu-Abdurrahman Güzel**, "İslamiyete Anadolu'da Giren Türkler", Millî Kültür, Eylül 1986. Ankara, S. 54, S. 32-40.
- Zilfi Selcan**, Zaza Millî Meselesi Hakkında, Dili-Tarihi-Siyasî-Dinî ve Kültürel Yönleriyle Ankara 1994.
- Nazmi Sevgen**, Zazalar ve Kızılbaşlar, İstanbul 1946 (Gayri Matbu, 290 Daktilo Sahifesi)
– Zazalar, Ankara 1994.
- Sultan Baba ve Köroğlu Sempozyumu Bildirileri**, Fuat Üniversitesi Rektörlük Elazığ 1987.
- Hasan Reşit Tankut**, "Zazalar Hakkında Sosyolojik Tetkikler" Mehmet Bayrak (Der.) Ankara 1994 (1937)
- Hasmetullah Tabibi**, "Influences of the seven Amshosepand On the Religio Beliefs of the Ahl-e Haqq Kurds" Historical Studies of Iron, No: 3 (Mayıs 1975) Tehran-Iran.
- Reşit Tannıkulu**, Cem de Makamlar ve 12 Hizmet Bilgisi, Ankara, (Yıl Yok)
- J.G. T aylor**, "Notes of Researches In the Dıysım bogh" Journal of th. Royal Geographical Society, Londro, 1968, XXXVIII.
- Lynn Terry Tu dd**, A Grammar of Dimili (Alsok nown as Zaza) Michigan 19

- Vecihi Timirođlu,**
Dersim Tarihi, Ankara, 1991.
- Orhan Türkdogan,** Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara, 1978.
- Nařit Hakkı Uluğ,** Tunceli Medeniyete Acılıyor, İstanbul 1939.
- Edip Yavuz,** Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara, 1968.
- Mehmet Zülfü Yolga,** Dersim/Tunceli Tarihi (Yayına Hazarlıyanlar A. Ha-
laçoğlu, Yılmazçelik) Elazığ, 1994.
- Abdulkadir Yuvalı,** Tunceli Yöresinin Etnoğrafik Özellikleri ile İlgili Bazı
Mektuplar" T.D.A. S.23. Kasım 1988.
- Ekber Zekiöğulları,** Türk Tarih ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tunceli,
Elazığ 1989 (Gayri Matbu)